

Психологічні аспекти морального розвитку підлітків (на прикладі вивчення роману Г. Лі «Убити пересмішника»)

Бессмертна С. Ф.

Анотація. Стаття присвячена проблемі морального розвитку сучасних підлітків засобами шкільної освіти. Проаналізовано сутнісні виміри морального розвитку особистості, окреслено розвиток моральної свідомості сучасних підлітків як ефекту соціалізації особистості. Представлено результати вимірювання ціннісних орієнтацій підлітків за допомогою методики М.Рокича. Особливу увагу приділено розвивальному потенціалу зарубіжної літератури. Автор детально розглядає виховний і розвивальний ресурс роману Г.Лі «Убити пересмішника» у формуванні моральної свідомості особистості старших підлітків. Виявлено можливості цього роману в розвитку толерантності і почуття справедливості підлітків.

Ключові слова: мораль, моральний розвиток, толерантність, дорослішання, підлітковий вік, психолого-педагогічний супровід.

Постановка проблеми

Особистісний розвиток сучасних підлітків відбувається у складних умовах несталого інформаційного суспільства, сповненого глобальними трансформаціями, безперервними інформаційними потоками та психічним розбалансуванням у ситуаціях невизначення. Ще більше системи дорослішання підлітків ускладнилися в кризових умовах ведення війни та гострих стресових реакцій, пов'язаних із негативними переживаннями. Нестабільне сьогодення, домінування суб'єктивних принципів індивідуалізму, руйнація стереотипів та ігнорування традиційних соціальних цінностей у сучасній історії обумовлюють актуальність дослідження різних аспектів морального розвитку особистості нової доби.

Підлітки — уже не діти, але ще й не дорослі — є тією специфічною когортою молодих людей, що відрізняється суперечливим, непередбачуваним характером розвитку й інтенсивністю форматування персоніологічного профілю дорослості [6, с.18–19]. У площині означеного проблеми морального розвитку молодшої людини постали

як надважливе завдання спільноти освітян, спричинене соціальною необхідністю кваліфікованого психолого-педагогічного супроводу особистісного становлення сучасної людини нового покоління. За нашим переконанням, психолого-педагогічний супровід дорослішання дітей і підлітків шкільного віку, становлення їхньої моральної свідомості потребує системного підходу та поєднання розвивального ресурсу всіх навчальних дисциплін, і зокрема — зарубіжної літератури.

Широкі можливості щодо морального розвитку старших підлітків (школярів 14–15 років) забезпечує передусім роман «Убити пересмішника» (*“To Kill a Mockingbird”*, 1960), написаний видатною американською письменницею Г. Лі, потужна проза якої була удостоєна Пулітцерівської премії 1961 року. Герої роману авторки долають безліч випробувань: втрата ілюзій, соціальна несправедливість, расова нерівність, внутрішньосімейні проблеми, моральні дилеми, — що символізують певну ініціацію особистості й означають досягнення нею своєрідного «очищення» [3, с. 61]. У 1999 році роман «Убити пересмішника» було визнано найкращим романом ХХ століття. Наразі ця книга включена до шкільної програми вивчення зарубіжної літератури у 9 класах українських шкіл.

Метою нашого дослідження вважаємо аналіз психологічних аспектів морального розвитку підлітків засобами зарубіжної літератури (на прикладі вивчення у 9 класі роману Г. Лі «Убити пересмішника»).

Аналіз наукових досліджень та публікацій з теми

Підлітковий період генези буття посідає особливе місце в системі розвитку людини, адже саме на цьому етапі становлення особистості прослідковуються найбільш інтенсивні зміни у вимірах дорослішання, завершується стадія персоналізації, формуються життєві сценарії життєтворчості. Центральними новоутвореннями підліткового віку психологи [2; 6; 7] називають:

- новий рівень самосвідомості («почуття дорослості як нова форма самосвідомості»);
- якісні зрушення в мотиваційній сфері (поява ієрархії ціннісних орієнтацій і мотиваційних структур);
- якісно новий рівень внутрішньої регуляції й особистісної саморегуляції.

Регуляція поведінкових сценаріїв дітей у період переходу до дорослості відбувається на підставі засвоєних ними моральних норм і правил. Проте цей процес у підлітковому віці лише набирає

обертів. Підлітки переживають амбівалентні почуття не лише у ставленні до суспільства, соціального порядку, але й у ставленні до себе. Вони можуть усвідомлювати, наскільки глибоким є вплив на них соціокультурних факторів [2, с. 560], і через це переживають дискомфорт, намагаються змінити себе, формуючи нову ідентичність. Як наголошує Г. Крайг, перехідний період між дитинством і дорослістю, з одного боку, надає молодій людині можливість активно експериментувати з моделями рольової поведінки, образами «дорослого життя», не пов'язуючи себе остаточними рішеннями. А з іншого — цей період породжує свої власні труднощі та конфлікти, наприклад, актуалізація потреби підлітків виглядати незалежними та впевненими в життєвських справах, що виявляється на фоні економічної залежності від батьків [2, с. 600]. Протягом дорослішання підліток має узгодити суперечливі тенденції психічного розвитку, напрацювати досвід адаптивної поведінки та поєднати отримані на цьому шляху результати в конгруентну ідентичність [6, с. 26]. Адже відповідно до філософської антропології становлення особистості передбачає не лише розвиток інтелектуальних здібностей, але й реалізацію духовного потенціалу: оволодіння моральними ідеалами та цінностями [5; 7].

Мораль (від лат. *mores*) є однією з нормативно-регулятивних форм суспільної свідомості, що впливає на суспільні, соціальні відносини, людські стосунки за допомогою принципів, правил, норм, законів, кодексів, приписів. Мораль означає засвоєні особистістю принципи, які регулюють поведінку людей у діапазоні добра і зла (панування розуму над афектами; добра воля і безкорисливість мотивів; здатність жити в суспільстві за законами людяності, справедливості і толерантності; відповідальність за власні вчинки). Науковці (див. напр.: [5]) вважають, що мораль можна представити у вигляді двох взаємозалежних характеристик:

- як особистісну характеристику, сукупність моральних якостей і чеснот;
- як характеристику відносин між людьми, що виражаються в моральних нормах (вимогах, правилах, заповідях).

У площині психологічної науки моральний розвиток особистості розглядається як один з основних ефектів соціалізації людини, що сприяє формуванню моральної свідомості й виступає передумовою організації поведінки.

Моральна свідомість функціонує на двох рівнях, що взаємодіють між собою:

- 1) раціонально-теоретичному, що виражається в системі моральних знань про норми, принципи, поняття, у яких теоретично обґрунтовується моральність і її структурні елементи;
- 2) емоційно-почуттєвому, пов'язаного з реакціями особистості на стосунки між людьми; реакції виявляються в почуттях любові, довіри, справедливості, обов'язку, відповідальності тощо.

Моральний розвиток особистості зазвичай інтерпретується як процес засвоєння визначених у суспільстві еталонів поведінки, у результаті чого вони стають регуляторами поведінки особистості [5; 7]. Моральна саморегуляція є джерелом творення особистості й розглядається як здатність довільно, за внутрішніми спонуканими керувати власними діями та вчинками згідно з прийнятими в соціальному середовищі загальнолюдськими нормами. У змістовно-функціональному контексті самосвідомості моральна саморегуляція виступає механізмом створення «нормативного Я» особистості.

За основу більшості досліджень, присвячених розвитку моральних якостей людини, передусім береться когнітивно-еволюційна теорія моралізації Л. Колберга. Базовими в теорії науковця були такі положення:

- 1) основні моральні норми й принципи особистості не є автоматично засвоєними зовнішніми нормами й не складаються внаслідок досвіду покарання й винагороди, а формуються у процесі соціальної взаємодії;
- 2) у сформованому вигляді система моральних операцій має такі ж властивості зворотності й урівноваженості, які характерні логіко-математичним і фізичним судженням (або операціям). Зворотність моральних операцій досягається в результаті розвитку в людини здатності підтримувати погляди інших учасників морального конфлікту;
- 3) критеріями моральної зрілості, досягненням вищого рівня морального розвитку є як прийняття універсальних етичних принципів, так і вироблення особистістю нових моральних цінностей, власної етичної концепції;
- 4) оскільки всі культури мають загальні основи соціальної взаємодії, процес морального розвитку в усіх суспільствах характеризується загальними закономірностями [2, с. 592].

Л. Колберг зміг докладно простежити закономірності морального розвитку. З'ясувалося, що на різних вікових етапах діти по-різному

вирішують моральні проблеми. Дитина проходить еволюцію від егоцентричного ставлення до оточуючих, коли вчинки оцінюються згідно з правилами, засвоєними від дорослих, до більш гнучкої позиції, коли у своїх судженнях про інших людей дитина починає користуватися власними особистісними критеріями. Саме таким характером еволюції пояснюється той факт, що до 7 років дитина схильна судити про вчинки за важливістю наслідків, а у старшому віці — за намірами, що зумовили ці вчинки. Узагальнюючи експериментальний матеріал, Л. Колберг виділив три рівні розвитку моральних суджень: доморальний, конвенційний та автономний, — кожен з яких, зі свого боку, розділяється на дві стадії, причому друга стадія кожного рівня є більше структурованою й ускладненою на шляху морального розвитку [2; 5; 7].

На доморальному рівні свідомості (орієнтовно від 4 до 10 років) дитина керується своїми егоцентричними спонуканнями, її вчинки визначаються зовнішніми обставинами, водночас нею не враховуються погляди інших людей. Для рівня конвенційної моралі (орієнтовно від 10 до 13 років) характерною є зорієнтованість на задані ззовні норми та вимоги, у зв'язку з цим судження підлітків засновані на отриманні схвалення з боку інших людей. Окрім того, такі судження можуть базуватися на повазі відносно встановленого порядку та вимог суспільства. Підліток у регуляції власної поведінки послуговується «авторитарною совістю» — «голосом» авторитетів: батьків, учителів, тренерів або представників громадських організацій, що викликають у нього почуття страху, якщо моральні вказівки так званих «авторитетів» не будуть виконані. Отже, тінейджер, спираючись на веління авторитарної совісті, будує свої моральні дії не на основі власних суджень, а на засадах вимог і заборон, санкціонованих авторитетом.

Автономна мораль (орієнтовно від 13 років), за Л. Колбергом, характеризується спрямованістю особистості на стійку внутрішню систему моральних принципів, що відображують власний моральний досвід (переконавання, успіхи й невдачі, знання, навички) людини. Саме на рівні автономної (суб'єктивної) моралі людина, виходячи з власних критеріїв (критеріїв «гуманістичної совісті» у термінології Е. Фрома), судить про свою поведінку та поведінку інших. Учений розглядав автономну мораль як здатність регулювати поведінку залежно від змісту внутрішнього «голосу» особистості, який найменше всього враховує зовнішні санкції та схвалення.

Відповідно до теорії Л. Колберга стадії морального розвитку являють собою інваріативну послідовність розвитку моральних

принципів, тісно пов'язану з когнітивним розвитком людини; проте сам по собі він не є достатньою гарантією морального розвитку [5].

Моральний розвиток людини відбувається протягом життя, і особливо актуальним цей процес є в підлітковому віці. У різних умовах життя людині доводиться відповідно до власного досвіду розв'язувати моральні проблеми, керуючись засвоєними моральними критеріями (у контексті моральних ставлень, моральної свідомості та моральної самосвідомості). Моральна зрілість особистості обумовлює закономірності саморегуляції поведінки людини, відповідальність на елементарному рівні вимогливості до себе. Тому про моральність особистості можна говорити тільки тоді, коли моральна поведінка здійснюється в силу внутрішнього спонукання (потреби), коли власні погляди та переконання людини виконують функцію самоконтролю. Вироблення таких поглядів, переконань і відповідних їм звичок поведінки і становлять сутність морального розвитку.

Основним критерієм моральності особистості є її реальні вчинки.

Вагомими чинниками моральності особистості є честь, гідність, совість, що обумовлюють справедливість, толерантність у стосунках з іншими людьми. Поняття «честь» пов'язане із суспільною оцінкою і визнанням чеснот людини як представника певної групи людей. Честь визначається як переживання особистістю своєї цінності, визнаної референтними іншими [5]. Поняття «гідність» утверджує принципову цінність індивіда як представника людства, у такий спосіб указуючи на моральний стандарт його самооцінки. В основі почуття власної гідності лежить потреба особистості в реалізації свого прагнення до морального самовираження.

Важливою складовою емоційно-ціннісного компонента моральної самосвідомості є совість, що характеризує високорозвинену здатність особистості контролювати свою поведінку та відображувати у своїй самосвідомості ті суспільні вимоги, які можуть бути поставлені перед людиною. Совість є особистісним утворенням, що реалізує здатність людини оцінювати себе в категоріях моральності.

Соціально-моральною основою совісті є відповідальність особистості як міра її правоти чи провини перед суспільством і собою, що враховує власні суб'єктивні можливості, об'єктивні умови та наслідки вчинків. Моральна відповідальність людини включає вимоги до самої себе з метою оцінювати свої дії та відповідно спрямовувати і корегувати власну поведінку. Саме таке розуміння відповідальності прослідковуються в науковому доробку М. Савчина, який розглядає відповідальність як смисловий принцип мотиваційної

регуляції, загальний принцип співвідношення мотивів, цілей і способів життєдіяльності. Відповідальність, із погляду вченого, є моральною якістю, яка інтегрує духовні, психічні та психофізичні функції особистості [5]. Загалом моральні почуття усвідомлюються людиною як мотиви власних учинків, які також дозволяють їй зрозуміти причини поведінки іншої людини і співчувати їй.

Стало в центрі уваги науковців знаходиться й поняття «толерантність». Сенс толерантності часто синонімічно пов'язують із поняттям «терпимість», покликаючись на те, що термін є похідним (від лат. *tolerantia* — терпимість) [7, с. 193]. Проте в контексті виявлення моральних властивостей особистості це поняття виходить за межі асоціювання виключно з терпимістю та набуває більш масштабного виміру:

- толерантність означає повагу, сприйняття та розуміння значного різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості;
- толерантність — це не поступка, поблажливість чи потурання; це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини;
- толерантність — це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (зокрема культурного), демократії та правопорядку. Толерантність — це поняття, що означає відмову від догматизму й абсолютизму, утвердження норм і прав людини [7, с. 195].

З урахуванням наведених вище постулатів першочерговими стають цінності та принципи, необхідні для загального виживання, мирного співіснування та вільного розвитку членів суспільства, як-от: справедливість, стратегія ненасильства у вирішенні конфліктів, ідея терпимості до чужих поглядів і позицій, цінностей, культури тощо. Отже, у дослідженнях феномена толерантності показниками для його виявлення вважаються (див. напр.: [7]) такі культурні універсали об'єктивного ряду:

- справедливість і людська гідність;
- індивідуальна свобода та відповідальність;
- рівність можливостей;
- різноманітність (кожен має право вести свій спосіб життя, водночас не порушуючи прав інших людей) [7, с. 195].

Узагальнення результатів аналізу науковцями різних аспектів проблеми морального розвитку особистості дозволяє більш об'єктивно розглянути можливості розвитку моральної сфери підлітків засобами зарубіжної літератури.

Викладення основного матеріалу дослідження

Підлітковий вік є сензитивним щодо морального розвитку; це пов'язано з активізацією уваги підлітків до своїх особистісних якостей, із прагненням зрозуміти те, хто вони є, із потребою проаналізувати свої досягнення та недоліки, із прагненням виявити людську гідність, показати свою єдність з іншими та водночас — незалежність, автономність від них. Окрім того, у тінейджерів критично загострюється почуття власної гідності, що, з одного боку, сприяє усвідомленню свого «Я», актуалізує в них схильність до самовиховання, бажання перебороти свої недоліки, сформулювати власні принципи та ціннісні орієнтації. З іншого боку, для них характерна боротьба між совістю і властивим їм прагненням показати владу свободу та незалежність від моралі дорослих.

Більшість підлітків до 13 років переростають перший доморальний (передконвенційний) рівень морального розвитку та досягають конвенційного рівня, в основі якого лежить соціальна конформність. У них з'являється мотивація уникнення покарань, вони орієнтуються на слухняність і готові дотримуватися конвенційних (традиційних) моральних стереотипів. Останній рівень морального розвитку — постконвенційний — вимагає активності розумових процесів, що є характерним для юності [2, с. 592–593], яка використовує в системі моральних суджень суб'єктивно значущі аргументи та / або самостійно вибрані етичні принципи.

Саме в підлітковому віці активно збільшується кількість знань про позитивні й негативні моральні якості особистості, зростає інформованість про етичні норми поведінки людей, фіксується посилення диференціації знань про мораль. Також помітна прагматизація ціннісної свідомості молоді, криза моральних цінностей, розпливчастість, розмитість, відсутність сфокусованості на загальнолюдських цінностях та ідеалах [6; 7]. Під час вирішення моральних завдань індивід спирається на загальні моральні настановлення й минулий моральний досвід, тому процес мислення, прийняття рішень у ситуації морального вибору відрізняється від мислення в інших ситуаціях.

Із метою уточнення окреслених вище теоретичних положень щодо морального розвитку підлітків нами було здійснено емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій школярів старшого підліткового віку. Вибіркову сукупність склали 39 учнів 9-х класів (14–15 років), які навчаються в закладах середньої освіти м. Кривого Рогу.

Як діагностичний інструментарій було використано тест М.Рокича «Ціннісні орієнтації», робота з яким передбачала ранжирування цінностей двох типів — термінальних (цінності-цілі) та інструментальних (цінності-засоби) згідно зі ступенем їх значущості для кожної особистості (18 позицій). Ранжирування цінностей респонденти здійснювали, спираючись на ті принципи, якими вони керуються у своєму житті.

Узагальнення результатів психодіагностичного вимірювання та вираховання усередненого по виборці показника рангу цінностей дозволили виявити певні закономірності. Так, серед найбільш значущих термінальних цінностей (*табл. 1*) підлітки назвали продуктивне життя, що обумовлює максимально повне використання своїх можливостей (1 місце), кохання (2 місце), упевненість у собі (3 місце), суспільне визнання та наявність вірних друзів (4 та 5 місце), пізнання (6 місце) та свободу (7 місце).

Таблиця 1. Ранжирування термінальних цінностей підлітками

№	Термінальні цінності	Ранг
1	2	3
1	Активне діяльне життя (повнота й емоційно насичене життя)	10
2	Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд)	17
3	Здоров'я (фізичне та психічне)	11
4	Цікава робота	9
5	Краса природи та мистецтва (переживання прекрасного)	16
6	Кохання (духовна та фізична близькість із коханою людиною)	2
7	Матеріально забезпечене життя	8
8	Наявність хороших і вірних друзів	5
9	Суспільне визнання	4
10	Пізнання, інтелектуальний розвиток	6

Продовження табл. 1

1	2	3
11	Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей)	1
12	Розвиток (постійне духовне та фізичне вдосконалення)	12
13	Розваги	13
14	Свобода (самостійність і незалежність у вчинках)	7
15	Щасливе сімейне життя	18
16	Щастя інших	14
17	Творчість (можливість творчої діяльності)	15
18	Впевненість у собі	3

Отримані дані свідчать про те, що школярі, хоч зовні і прагнуть свободи та незалежності, усе ж цінують суспільне визнання в колі друзів, у родині, що означає прагнення соціальної інтеграції та конформізм поведінкових сценаріїв.

Результати емпіричного дослідження узгоджуються з віковими особливостями та потребами підлітків. Так, найважливішими для респондентів є гармонійні романтичні стосунки і наявність вірних друзів, що обумовлено реалізацією потреби в інтимно-особистісному спілкуванні.

Серед інструментальних цінностей (*табл. 2*) найбільш значущими для більшості респондентів виявилися незалежність, прагнення діяти самостійно (1 місце), здатність виконувати роботу (2 місце), життєрадісність (3 місце), нетерпимість до власних і чужих недоліків та сміливість у відстоюванні власних поглядів (4 та 5 місце).

Таблиця 2. Ранжирування інструментальних цінностей підлітками

№	Інструментальні цінності	Ранг
1	2	3
1	Акуратність	15
2	Вихованість (гарні манери)	16
3	Високі вимоги до життя	10
4	Життєрадісність (почуття гумору)	3
5	Здатність до виконання роботи	2

Продовження табл. 2

1	2	3
6	Незалежність (здатність діяти самостійно)	1
7	Нетерпимість до власних і чужих недоліків	4
8	Освіченість(високий рівень загального розвитку)	18
9	Відповідальність	11
10	Раціоналізм	13
11	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	12
12	Сміливість у відстоюванні власних поглядів	5
13	Тверда воля (вміння не відступати перед труднощами)	7
14	Терпимість до вчинків і поглядів інших людей	6
15	Широта поглядів (уміння поважати думку іншої людини)	8
16	Чесність (правдивість, щирість)	17
17	Ефективність у справах	14
18	Чуйність (турботливість)	9

Менш значущими серед респондентів виявилися відповідальність, самоконтроль, ефективність у справах (більшість досліджуваних розташували ці цінності на 10–15 місцях). Найменш принципово значущими для школярів старшого підліткового віку зафіксовано такі цінності, як акуратність, вихованість, освіченість і чесність (15–18 місця відповідно).

Аналіз результатів дослідження дозволяє підтвердити актуальність для школярів підліткового віку потреби в самореалізації як у суспільстві загалом, так і в малій соціальній групі зокрема. Тому серед пріоритетних цінностей респонденти вибирають відстоювання власної думки, виявлення твердої волі та широти поглядів. Але не можна не звернути увагу на нехтування респондентами такими цінностями, як відповідальність, вихованість і чесність, що говорить про недостатню психологічну (і зокрема — моральну) зрілість членів цієї групи. Тому в системі освіти доцільно систематично використовувати розвивально-виховний ресурс навчальних дисциплін гуманітарного циклу, і зокрема — зарубіжної літератури.

У навчальній програмі здобувачів освіти підліткового віку під час вивчення зарубіжної літератури школярами 9-х класів важливе місце посідає роман Г. Лі «Убити пересмішника», що має потужний потенціал щодо морального розвитку особистості.

Роман насичений екзистенційними мотивами, що втілюють загальнолюдські цінності: мотиви добра, зла, ненависті, самотності, дружби, справедливості, толерантності тощо [3, с. 61]. Викладену в романі історію розповідає шестирічна дівчинка Джин-Луїза Фінч (для близьких Скаут — англ. *Scout*, або Всевидько), яка живе разом зі своїм батьком Аттікусом і старшим на чотири роки братом Джеремі (Джимі) у вигаданому містечку Мейкомб. Події відбуваються протягом 1933–1935 років під час Великої депресії. Водночас письменниця майстерно змальовує шлях становлення особистості, формування тих понять і уявлень, які визначають сутність морального розвитку людини на шляху дорослішання. Підтвердженням цього стає епіграф твору: «І юристи, гадаю, колись були дітьми».

Мотив виховання в романі є наскрізним, оскільки життєві переконання дітей повсякчас піддаються випробуванням (руйнування ілюзій, соціальна несправедливість, моральні протиріччя). Страшним випробуванням для дітей стає безпрецедентний судовий процес, де їхній батько — захисник чорношкірого чоловіка, каліки, який уважався винним ще до початку процесу. Дітей ображають однолітки, їхнього батька не розуміють не те, що містяни, але й власна сестра, називають чорнолюбцем. Однак родина Фінчів твердо відстоює власні переконання, високо тримаючи голову. «Не звертай ... уваги. Просто високо тримай голову і будь джентльменом» [4, с. 140], — так формулює своє уявлення про шляхетність Джимі Фінч.

Ідеї морального розвитку особистості підпорядкований і закодований у назві твору константний мотив «пересмішника» виконує не лише змістоутворювальну функцію, але й стає символом певних життєвих настанов і цінностей, зокрема актуалізує проблеми толерантності та справедливості. Згідно із сюжетом твору Аттікус купив у подарунок своїм дітям рушницю для спортивної стрільби, однак він розуміє із власного досвіду, що дітям не уникнути спокуси стрілянини по птахах. Батько дозволяє повправлятися на шкідливих сороках, однак ніяк не на пересмішниках, оскільки вважає це найбільшим гріхом: «Пересмішники не роблять ніякої шкоди, тільки співають і веселять нам серце, — наголошує Аттікус. — Вони не розкльовують ягід по садах, не гніздяться у клуні, нічого — тільки виспівують людям на радість. Ось чому вбити пересмішника — гріх» [4, с. 125].

Г. Лі показує, як змінюється світобачення дітей, їхнє уявлення про світ. Динамічним виявляється навіть уявлення про їхнього батька. Вони не здатні ще оцінити його мудрого та шляхетного рішення ніколи не

брати до рук смертоносної зброї, бо рано чи пізно вона може принести нещастя. Вони не розуміють, що в його несуетній поведінці під час пожежі полягає істинна мужність, але на їхніх очах розгортаються всі події, пов'язані зі справою Тома Робінсона, і вони починають розуміти, що насправді означають батькові слова про справжній героїзм і мужність. Вплив батька й участь у драматичних подіях роману дозволяють головним героям відмовитися від узагальнень і штампів, що видаються істинними багатьом жителям містечка, і зробити власні висновки на користь індивідуально-особистісного [3, с. 60–63]. Герої усвідомлюють проблеми, пов'язані з расовою дискримінацією, осмислюють расову нерівність, яка зазвичай призводить до трагедій. У людях, які їх оточують, вони вбачають індивідуальне й усвідомлюють, що кожен із них, — особистість, варта поваги. «Якщо існує тільки один тип людей, чого ж вони не можуть порозумітися? Якщо вони всі схожі, чого ж вони зі шкіри пнуться, аби дошкулити одне одному?... Я починаю розуміти, чому Примара-Редлі всяк час сидить удома під замком... Він просто не хоче до людей» [4, с. 310], — такі зовсім недитячі екзистенційні питання хвилюють підлітка Джемі Фінча. Після пережитого зовсім по-дорослому про моральні цінності міркує і сама Скаут. Коли правник Атикус Фінч, чесна шляхетна людина, пояснює донці своє рішення приховати деякі обставини вбивства нападника Боба Юела, дівчинка запевняє батька, що все зрозуміла. І на його запитання: «Що ти хочеш цим сказати?», — відповідає: «Ну, це як убити пересмішника, так?» [4, с. 377]. За цими словами стоять зовсім недитячі роздуми про добро і зло, справедливість, толерантність, які окреслюють ще одну жанрову лінію роману, психологічну, що й утілює жанровий зміст твору. Маленька дівчинка, як і її старший брат, проходить складний шлях особистісного становлення, морального розвитку, що базується на засвоєнні норм і правил життя серед людей. Наскрізним наративом твору стає вислів Скаут у фіналі твору: «Атикус мав рацію. Колись він сказав, що не можна зрозуміти людину, поки не влізеш у її шкуру. Мені вистачило постояти на веранді у Редлі» [4, с. 381]; це афористична думка, висловлена дитиною, проте звучить переконливо, адже в дітей загострене почуття справедливості.

І навчити їх правилам життя можуть саме дорослі. Для цього їм потрібно передусім бути чесними. Г. Лі вустами Атикуса Фінча наголошує: «Коли дитина про що-небудь запитує, заради всього святого, не ухилийся, а відповідай. І не заговорюй зуби. Діти є дітьми, але вони помічають викрутаси не гірше за дорослих, і будь-який виверт збиває їх з пантелику» [4, с. 121].

У площині означеного вважаємо доведеним виховний ресурс роману Г. Лі у вимірі морального розвитку школярів підліткового віку.

Висновки

Загалом моральні норми мають суттєве значення в житті кожної окремої людини, бо саме система цінностей є регулятором поведінки, визначає рівень ставлення особистості до культурної спадщини, усуває напруження у відносинах між людьми, розкриває можливості людини, стимулює її милосердя та добропорядність.

Розвиток моральної свідомості особистості можна вважати актуальним завданням системи освіти. Особливо це стосується школярів підліткового віку, які постають перед проблемами дорослішання та самоствердження в суперечливому світі.

Важливу роль у формуванні моральної свідомості підлітків відіграє зокрема зарубіжна література, у якій висвітлюються життєві уроки, що сприяють формуванню світоглядних позицій добропорядності і внутрішньої гармонії життєтворення. У романі Г. Лі «Убити пересмішника» авторка переконливо стверджує, що досвід, засвоєний у дитинстві через виховання, мусить пройти перевірку реальністю й вивести підлітка на новий рівень осягнення, усвідомлення багатьох життєвих проблем.

Список використаної літератури

1. Гапочка Я., Токарева Н. Интеграция идей либеральной философии толерантности у вимірі сучасної інклюзивної освіти. *Integration of traditional and innovation processes of development of modern science : collective monograph* / edited by authors. 1st ed. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2020. С. 189–209. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-021-6-11>
2. Крайг Г. Психология развития / пер. с англ. Н. Мальгиной и др. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 992 с.
3. Кушнірова Т. В. Наративні стратегії у романних формах кінця ХХ — початку ХХІ століття : монографія. Полтава : Сімон, 2018. 124 с.
4. Лі Г. Вбити пересмішника : роман / пер. з англ. Тетяни Некряч. Київ : КМ Publishing, 2015. 384 с.
5. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія / за ред. М. Савчина, І. Галяна. Дрогобич, 2009. 288 с.

6. Токарева Н. М. Лабіринти дорослішання: психічний розвиток особистості підлітково-юнацького віку : монографія. Кривий Ріг : НВП «Інтерсервіс», 2021. 215 с. <https://doi.org/10.31812/123456789/6084>
7. Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг : ТОВ ВВП «Інтерсервіс», 2014. 312 с.

References

1. Napochka, Ya., & Tokareva, N. (2020). Intehratsiia idei liberalnoi filosofii tolerantnosti u vymiri suchasnoi inkluzivnoi osvity [Integration of the ideas of the liberal philosophy of tolerance in the dimension of modern inclusive education]. *Integration of traditional and innovation processes of development of modern science : collective monograph / edited by authors*. 1st ed. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”. S. 189–209. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-021-6-11> [in Ukrainian]
2. Krayg, G. (2000). *Psikhologiya razvitiya* [Psychology of development] / per. s angl. N. Mal'ginoy i dr. Sankt-Peterburg : Piter. 992 s.
3. Kushnirova, T. V. (2018). *Naratyvni stratehii u romannykh formakh kintsia XX — pochatku XXI stolittia* [Narrative strategies in novel forms of the late 20th — early 21st centuries] : monohrafiia. Poltava : Simon. 124 s. [in Ukrainian]
4. Li, H. (2015). *Vbyty peresmishnyka* [To Kill a Mockingbird]. Kyiv : KM Publishing. 384 s. [in Ukrainian]
5. *Moralna svidomist ta samosvidomist osobystosti* [Moral consciousness and self-awareness of the individual] : monohrafiia. (2009) / za red. M. Savchyna, I. Haliana. Drohobych. 288 s. [in Ukrainian]
6. Tokareva, N. M. (2021). *Labirynty doroslishannia: psykhychnyi rozvytok osobystosti pidlitkovo-yunatskoho viku* [Labyrinths of growing up: mental development of personality in adolescence] : monohrafiia. Kryvyi Rih : NVP “Interservis”. 215 s. <https://doi.org/10.31812/123456789/6084> [in Ukrainian]
7. Tokareva, N. M., Shamne, A. V., & Makarenko, N. M. (2014). *Suchasnyi pidlitok u systemi psykholoho-pedahohichnoho suprovodu* [Modern teenager in the system of psychological and pedagogical support] : monohrafiia. Kryvyi Rih : TOV VNP “Interservis”. 312 s. [in Ukrainian]

S. F. Bessmertna

Psychological aspects of moral development of teenagers (on the example of studying Harper Lee's novel "To Kill a Mockingbird")

Abstract. The article is devoted to the problem of moral development of modern teenagers by means of school education. The essential dimensions of the moral development of the individual are analyzed, the development of the moral consciousness of modern teenagers as an effect of the socialization of the individual is outlined. The results of measuring the value orientations of teenagers using the method of M. Rokych are presented. Special attention is paid to the development potential of foreign literature. The author examines in detail the educational and developmental resource of Harper Lee's novel "To Kill a Mockingbird" in the formation of the moral consciousness of the personality of older teenagers. The possibilities of this novel in the development of tolerance and sense of justice among teenagers have been revealed.

Key words: morality, moral development, tolerance, growing up, adolescence, psychological and pedagogical support.

Бессмертна Світлана Федорівна,
вчитель зарубіжної літератури вищої категорії
Криворізька загальноосвітня школа І–ІІ ст. № 64
Кривий Ріг, Україна